

Varandras motsatser

Staden gjorde inget väsen av sig. Uppförd på slätten mitt emellan silvergruvan och hyttan, omgiven av bördiga jordbruksmarker, vidsträckta skogar och det vattenlandskap som i århundraden tjänat gruvan, levde den till synes opåverkad av världshändelserna, förskonad från andra olyckor än två bränder, fredagen den 10 augusti 1736 och fredagen den 13 september 1880, som ödelagt stora delar av staden. Visserligen låg Sala längs landsvägen mellan Stockholm och Dalarna, men det var få som brydde sig om att stanna, flera som i stället tog vägen över Västerås. Staden hade liksom dröjt sig kvar, präglades av "en stilla ålderdomlighet" som *Nordisk Familjebok* uttryckte det. Barn föddes och gamla gick bort men sällan flyttade en främling in. "Hela staden blev som en enda stor familj", skriver Johan Lundberg i sina minnen från barndomens Sala, "vilken skulle klara sig utan hjälp av utomstående, med delad glädje och gemensamma bekymmer". Instängd och sluten är andra ord för samma sak.

H.C. Andersen, sagoberättaren, kom förbi här 1849 och tyckte att trakten var ful, staden alltför stillsam och utan karaktär. "Den består av en lång gata med knut på och så några trådar, knuten är torget och trådarna de par tre gränder som hänger vid." Bara ett bodbiträdes hälsning och ärliga ansikte räddade dagen. Andra skrivande resenärer tycks ha passerat, inte ens noterat staden i förbifarten.

Först genom järnvägen knöts en stabil förbindelse med omvärlden: 1873 med Stockholm, 1875 med Västerås och Köping, 1901 med Gävle. Men den stad som mötte besökaren var ännu vid mitten av 1890-talet inte mycket mer än vad som syntes från järnvägen, berättar Eliel Löfgren, som var tingsnotarie här, i *Klockorna i Östervåla*:

ett par fabriker, några varphögar och byggnadsskelett vid den på silver längesedan tömda silvergruvan och den åldriga kyrkan med sitt vida över slätten synliga s.k. "tessinska" röda torn, som i själva verket lär vara ritat av Polhem.

Området runt järnvägsstationen var tomt och öde, först en bit längre upp "låg staden ihopkrupen", likt en förvuxen bondby med ålderdomliga trähus, knaggliga gator och

smala trottoarer där utbyggda förstutrappor lade försåt för den nattlige vandraren. Gatubelysningen inskränkte sig till enstaka gasollampor, upphängda i ståltrådslinor, som inte lyste upp mer än marken rakt under lampan. Sitt dricksvatten hämtade Salaborna fortfarande från vattenpumpar och brunnar. Elektriciteten skulle komma först några år in på det nya seklet. Hästar, kor, grisar, getter och ankor höll till i kvarterens fähus och stall. Lummiga trädgårdar bildade en värld för sig, blev till en sammanhängande snårskog av ek och syrén, jasmin, fläder och rosor, under sommarhalvåret ett hem för fåglar och bin. Dofterna och ljuden kan vi bara föreställa oss.

Detta var den stad Adolf Nilsson mötte när han flyttade hit 1895. Han fyllde tjugotre det året. Vi vet inte varför just denne främling flyttade in, vad han hade för planer. Hallänning, uppvuxen på ett småbruk, hade rest runt i trakterna kring Sala som försäljare av tyger och herrekiperingsartiklar, en tid också oljetryckstavlör: en gårdfarihandlare som också uppträtt på marknader, säkert besökt Kyndelsmässomarknaden i Sala som första veckan i februari samlade handlare och bönder långtbortifrån. Han såg kanske en möjlighet för just honom i denna stad som så oändligt långsamt ömsade skinn, en framtid för den som inte var rädd för att hugga i och hade näsa för affärer. Adolf Nilsson slog sig ner här samma år som Salas första tennisklubb bildades, stadens ordinarie poliskonstaplar försågs med sablar – ”de extra med battonger” – och provinsialläkaren klagade i en rapport till länsstyrelsen över snusket i hus och hem.

Det var en stad, skriver Eliel Löfgren, där den handelskraftige och klartänkte borgmästaren O.V. Lundberg – en slagbjörn med kontor både i Rådhuset och på Uplandsbanken – härskade över dagen och kyrkoherden över sön- och helgdagar, medan det under dygnets tysta timmar fanns en opinionsnämnd ”som utövade sin makt under åtnjutande av stadens dåmera tämligen ostörda spritträttigheter”, det vill säga de borgare som fylkades i skymningen till rådslag på Stadshotellets restaurang vid Stora Torget: advokater, köpmän, tingsnotarier, tidningsredaktörer, läroverksadjunkter samt en och annan till professionen något obestämbare herre. ”Stadshotellet var alltså jämte kyrkan och rådhuset en hörnsten i den triangel, som omslöt Salas sociala och kulturella liv.” Den ekonomiska pulsen hackade betänkligt sedan silvergruvan stängts och ångkvarnen tystnat, även om tegeltillverkningen snart

fick upp farten, också enstaka industrier av både större och mindre format. Strå kalkbruk intill det förfallna Väsby kungsgård (där Gustav Vasa haft för vana att ta in) var vid krigsutbrottet stadens största arbetsgivare med sju ugnar och hundratalet anställda, snart landets största kalkbruk.

I utkanten av staden låg gruvområdet numera tomt och tyst. O.G. Karlsson vandrade omkring här en dag 1928:

Det är en mäktig stämning, man här förnimmer, då man över gruvfältets ödsligt tysta vidder vandrar mellan kvarstående lavar, upptornade varphögar och gapande gruvhål, rester av spel- och transportanordningar, allt vittnande om den tid, som en gång var. Och för oss underligt klingande namn som Stensbotten, Finngruvan, Juthyllsgruvan, Sandrymningen, Kungsrymningen, Makalösschaktet, Knechtschaktet, Latortsschaktet etc. äro nog till att sätta fantasi och spörjande tankar i gång.

Ödsligt och tyst kan det knappast ha varit i Sala stad. Runt Stora Torget och längs alla gator i stadens centrala delar låg butikerna tätt, i kåkar av trä, skyltfönstren utåt gatan. Här såldes det stadens och den omkringliggande landsbygdens befolkning behövde, i butiker som de flesta ägdes av Salafamiljer; många etablerade sedan årtionden, gick i arv från en generation till nästa. Ewerlöfs Bokhandel i hörnet Fredsgatan-Norrbygatan – där den fortfarande ligger – hade startat 1843, hovjuvelerare K.G. Markströms Guldsmedsaffär, med avläggare i Uppsala och Enköping, sex år senare. K.A. Anderssons Möbelaffär på Drottninggatan hade funnits sedan 1893, Fredrik Alins Manufakturaffär på Norrbygatan sedan 1896. Samma år som O.G. Karlsson skrev ner sina intryck från den övergivna gruvan fanns i Sala fyra herrekiperingar, tolv damekiperingar, de flesta längs Rådmansgatan och Rådhusgatan, samt fem butiker där både herrarna och damerna kanske hittade vad de sökte i klädväg. Dessutom fanns flera butiker som sålde tyger och garn, tre hatt- och mössaffärer, Selma Beckers Skinn- och Rålädersaffär, G.F. Bennanders Skrädderiaffär, Hulda Johanssons Damskrädderi och så Barnklädesgarderoben vid Stora Torget. Skobutikerna, ett drygt tiotal, måste ha tampats om utrymmet, annonserade flitigt i *Sala Allehanda* och *Salaposten*: "Herrar! Eleganta sommar-SKOR

nu inkomna. *Stilfulla! Billiga!*". Tre järnaffärer betjänade Salaborna, sålde allt ifrån spik i lösvikt till radsåningsmaskiner. Där fanns tre pappershandlar, tre bokbinderier, tre musikaffärer, fyra butiker fyllda med ur och optik: Ahlins, Sundströms, Arvid Jansson och Nya Uraffären, vilka alla allt efterhand slog sig på moderniteter som fotografi, radio och grammofonskivor: "Alltid nyheter. God sortering." Cykelaffärer och cykelverkstäder fanns flera, sedan en tid även Melins Bil- och Motoraktiebolag, Törnblom & Anderssons Bil- och Motorverkstad, Gunnar Westerberg Bil- och Motorverkstad samt Lejdström & Johanssons Bilaffär vid Fiskartorget.

Speceriaffärer låg i så gott som varje kvarter; några specialiserade – fisk, charkuterier, mejerier, frukt och konfektyr – merparten med ett bredare sortiment. Bakom dörren med ringklockan en doft av såpa, nymalet kaffe, lagrad ost och färsk jäst. Bland dem fanns J.W. Unger på Rådhusgatan som stolt annonserade om "Extra fina kaffeblandningar, konserver, frukter, specerier" och K.A. Anderssons kolonialvarufirma med eget kafferosteri, märket Olympic, den första i staden med stort och odelat skyltfönster. Salas största livsmedelsaffär var annars Kooperativa, med ettusen medlemmar och fem butiker: på Kungsgatan och Norrbygatan, i Vasastaden, Robertsholm och Hyttan: "Alla dagar Färskt Fläsk, Gödkalv och Nötkött, Rökt skinka till lägsta dagspriser". Dessutom fanns onsdagarnas och lördagarnas torghandel.

Caféerna hette sådant som Gotthem, Norden och Hörnan, Kafé 7-an, Esperanto och Nya Kaféet. Här kunde man slinka in efter en hård arbetsvecka och beställa en halva, det vill säga en kanna med två koppar kaffe, en kubb samt två Broadwaycigarretter, alltsammans för 25 öre. Aldrig smakade kaffet lika bra hemma. På Kafé Linnea, Rådmansgatan 5, fanns kraftmätare och grammofon, fem öre skivan. På Johns Konditori längst ner på Bergmästaregatan, mitt emot järnvägsstationen, stod ett piano och bjöds på levande musik. På Rytterqvists Konditori, stadens finaste, fick besökarna välja bland bakelserna från en stor silverbricka som bars runt mellan borden. Ideal Konditori kallades "Skitiga duken", Klosts Bageri & Kafé "Kaffe skiten". Björkmans Bageri & Kafé, som låg vägg i vägg med Klosts på Norrbygatan, kallades "Tre rosor" eftersom två av de tre servitriserna hette Rosa i förnamn, blev snart "Tre trosor". Hallmans Konditori intill Lillån erbjöd smörgåsbrickor och

terasservering om sommaren, frekventerades av de något bättre bemedlade i alla åldrar.

Vid ingången till 1929 hade Sala 7 928 invånare, 155 färre än föregående år, på grund av att både trängkåren och Strås huvudkontor flyttat från staden. Under året hade 51 äktenskap ingåtts, 37 hade upplösts: 16 genom mannens frånfälle och 21 genom kvinnans frånfälle.

Något om Salaborna, till sist, från ännu en främling som flyttade in: Henning Gustafsson kom hit en dag i september 1908, för att ta plats som bokhållare hos specerihandlare Carl J. Ahlberg på Drottninggatan. Efter att ha mötts av ödsligheten runt järnvägsstationen, sett hästskjutsarna köra fast i leran och själv nästan vrickat fötterna på de stora kullerstenarna – dessutom var dagen disig och grå, Ekeby damm översvämmad så att vattnet nådde långt upp på Kungsgatan – var han på vippen att ta nästa tåg tillbaka hem igen. Han bet ihop, vandrade bort till sin arbetsgivare och kom att bli kvar ett helt liv. Och från första stund, skriver han i sina nertecknade minnen, "gick det bra att komma överens med Salaborna. Det var något öppet och rättframt hos dem, tyckte jag, så jag trivdes genast med folket."

1908 var för övrigt det år då Sigvard Nilsson föddes, i november.

Tjugo år senare kom Kurt Nilsson till Sala, som tioåring, och skulle även han stanna kvar ett helt liv. Ett par dagar efter realskoleexamen fick han arbete på *Sala Allehanda*, först som "sommарflugа" – korrekturläsare, notisskrivare, allt-i-allo – snart som reporter, till sist chefredaktör under tjugo år. För honom var Sala ett paradiset efter att ha vuxit upp som fosterbarn i huvudstadens trista stenöken. Han kunde inte simma, inte cykla, inte åka skridskor; ingenting hade han lärt sig i Stockholm, allt fick han lära sig här i småstaden med de många sjöarna, gräsmattorna och trädgårdarna, grusplanerna. Han njöt av att det fanns så mycket att göra för en pojke som gillade att röra på sig, var tokig i fotboll och bandy, spelade jämt.

Det gick bra för Adolf Nilsson. Han fortsatte på den inslagna vägen och öppnade 1905 en butik på Kungsgatan 18, Adolf Nilssons Herrekipering, och hyrde en lägenhet en trappa upp. Åtta år senare flyttade han butiken till en större, modernare lokal i det ståtliga Sparbankshuset som upptog ett helt kvarter vid Stora Torget. Han

hade träffat den tio år yngre Alma Nilsson, en glad och snäll bonddotter från Möklinta socken i nordvästra hörnet av Västmanland, och de gifte sig i september 1903. Ingenstans finner man spåren av det tycke som ändå måste ha uppstått. Det är inte bara sonen som berättar om två människor som förefaller ha varit varandras motsatser. Han älskade den ena, hatade den andre.

Levande människor ställer ofta till problem för en författare. De bär nämligen på så pass motstridiga egenskaper att de blir svåra att få ner på papperet utan att läsaren fattar misstro mot både dem och författaren. Den som skriver romaner har inte det problemet. Påhittade personer kan formas lite hur som helst, så att de passar historien, blir till ett med dess förlopp. Också motstridiga egenskaper kan länkas in i handlingen, skapa spänning, väcka intresse. Romanförfattaren kan ta kommandot, likt en gud känna sin skapelses iakttagelser, funderingar och känsloliv, reaktioner på omvärldens tryck. Levande människor stängas och vrenskas, hotar hela tiden att glida ur författarens hand därför att de är *verkliga*. Han känner inte deras bevekelsegrunder, förstår inte varför de gör som de gör. Han har några byggstenar till hands, fragment bara, men ingen ritning att tillgå; han måste själv försöka skapa en bild som hänger ihop. Det kan bli hur galet som helst.

Författaren begränsas av verkligheten. Begränsningen blir ännu mer påtaglig när det rör sig om döda personer, och de bara har lämnat andras omdömen efter sig. Särskilt svårt är det sedan en katastrof inträffat och de har en del i katastrofen.

De får ingen chans att försvara sig, förklara varför de betedde sig som de gjorde, lägga fram sin version.

Med Adolf Nilsson finns det problemet. Den person som stiger fram ur hustruns och de båda barnens redogörelser tycks vara en människa huggen i ett block. Han var, säger sonen i ett av samtalen med Olof Kinberg, "inte som en vanlig människa". Han säger att han minns "tråkigheterna far och mor emellan" men ingen frågar vad han menar med det.

Dottern säger att så länge hon kan minnas har hon levt under ett starkt tryck från faderns sida. Han var, säger hon, egenkär och självgod, utan vänner eller sympatier, annat än hans dryckesbröder som sedan föll ifrån. Han visade aldrig ett spår av intresse för sina barn, som han inte ens tilltalade vänligt.

Själv säger han inget.

Andra personer, som befann sig på ett visst avstånd från hemmet, verkar tala om en annan man.

Adolf Nilsson var skicklig i affärer, lär ha haft en speciell begåvning för plötsliga utspel, snabba beslut, detta oväntade som gör en skicklig affärsman. Vägledes dessutom av ett sunt bondförnuft. Ekonomiskt sinnad. Driftig. Skapade en förmögenhet ur praktiskt taget ingenting. Skoningslös mot gäldenärer, som jagades med hjälp av advokat. Han ska ha varit öppenhjärtig och munter i butiken, besuttit en förmåga att ta folk, också en sällskapsmänniska, en ordensbroder, som gärna tog en sup i glada vänners lag och underhöll dem med historier från tiden som gårdfarihandlare. Han var "rejälheten personifierad", säger en före detta expedit, som själv ska ha varit mycket duktig, och tillägger: "enastående gedigen" både som affärsman och chef. Och så kom kriget.

Kriget skapade en marknad för snabba klipp, också i ett land som stod utanför själva stridshandlingarna: för industrin som hade något att erbjuda de krigförande, för rederierna som skeppade varorna över havet, för spekulanterna på börsen, svartabörshandlare, grossister och storbönder på en hårt reglerad inhemsk marknad. Kriget skapade dessutom en efterfrågan på material till ett eftersatt svenskt försvar, också på sådant som en klädeshandlare i Sala hade att erbjuda. Adolf Nilsson lyckades få ett kontrakt på yllefiltar, vilket han måste ha skött med den äran. Det blev flera beställningar, bra med pengar. Vid en inventering efter kriget uppskattades affärslagret vara värt 130 000 kronor. Han hade en privat förmögenhet. I oktober 1919 kunde familjen flytta från lägenheten till villan på Pråmgatan som han köpte kontant för 16 500 kronor. Skulder hade han inga.

Men han drack. Han drack i hemmet, han drack på lokal, han drack i butiken. Gärna i sällskap med andra, men också ensam, helst ensam. Ofta började han redan på morgonen, fortsatte hela dagen, kom hem sent på kvällen bara för att störta i säng. Men han var "aldrig handgriplig", skyndar sig hans hustru att tillägga efter att ha berättat om hans supande och detta hans "heta humör". "Han var aldrig handgriplig" säger också dottern, tillägger att fadern å andra sidan just aldrig var hemma, annat än för att sova ruset av sig.

Adolf Nilssons spritmissbruk satte sin prägel på hemmet. Det finns visserligen inga berättelser återgivna, inga situationer beskrivna – förutom en bekant till familjen och en granne som var för sig berättar om hur han flera gånger jagade hustrun och barnen ut ur huset och tvingade dem sedan att stå ute på gatan medan fadern rasade omkring därinne – men det Alma Nilsson och hennes barn beskriver i allmänna ordalag, understödda av utomståendes mer knapphändiga konstateranden, måste ha inneburit ett mångårigt lidande.

Butiksexpediten, som uppskattade honom så och som sade upp sig för att börja i Frälsningsarmén, säger: "Han var kolossalt hetlevrad och ibland, särskilt när han hade ett par tre supar i sig, kunde det i affären komma till riktigt inkorrekta uppträdanden och om en kund retade upp honom kunde han smälla till honom." Det var inte ovanligt att Adolf Nilsson beställde hem lådor med sprit från andra städer samtidigt som han gjorde sina regelbundna inköp i Sala (och så kringgå de restriktioner, motboken, som införts 1917). Jodå, han kunde uppträda berusad i affären, "fast det syntes inte så mycket på honom". Adolf Nilsson hade rykte om sig att vara oerhört stark; han var en blond, storvuxen man som aldrig ler på de få fotografier som finns.

Kolossalt hetlevrad? Inkorrekta uppträdanden? Kunde "smälla till" en kund? Men i hemmet lade han band på sig, "var aldrig handgriplig"? Kanske det.

Supandet accelererade efter kriget, när Sigvard var runt tolv, Brita runt tio. Snart hade han supit bort sin förmögenhet.

Adolf Nilssons hustru, den glada och snälla Alma Nilsson, försökte hålla sin skyddande vinge över barnen. Bortskämda blev de säkert, kanske till och med mycket bortskämda. Det hävdar i alla fall släktingar och bekanta. Sigvard och Brita fick vad de pekade på, omgavs som små med leksaker som få andra barn. De hade var sitt rum. De fick en hund, en pudel, Olle, som de älskade och vårdade ömt – särskilt Sigvard som fick den att komma så fort han kallade, även när den stod och åt ur sin matskål. De bjöd in till födelsedagskalas, julkalas. Sigvard ägde "en fin radiogrammofon och flera flotta skivor", minns en barndomskamrat. Sigvard var liten i maten, åt inte vad som helst, fick det han ville ha, serverades i köket när gäster kom på besök. Han fick pengar att köpa böcker för. Sigvard gick snyggt klädd, helst i

kostym och ulster och hatt sedan han börjat arbeta i butiken. En snobb. Även Brita gick så fint klädd.

Barnen fick moderns odelade kärlek, uppmärksamhet och omvårdnad. Nog för att hon kunde bli arg ibland, hon hade ett snabbt uppflammande humör, men blev lika snabbt lugn igen, bad barnen om förlåtelse. Alma Nilsson var fäst vid sina barn, kanske allra mest vid lilla Sigvard. Hon gjorde allt för sin son och det skulle hon fortsätta att göra, så länge det gick.

Själv säger han att hon var "den snällaste på jorden som jag råkat på hittills".

Dessutom "mycket intelligent". Hon har förstått honom bättre än någon annan människa, även om hon inte "fullt ut" begripit sig på hans tankevärld. Varje söndag gick hon i kyrkans gudstjänst, också Missionshuset besökte hon, men trodde även, som sonen uttrycker det, "på andar och varsel". Ofta hade hon hört Sigvard fem minuter innan han öppnade ytterdörren och om han varit bortrest några dagar stod maten på köksbordet när han kom hem, nyss framdukad, varm, utan att han aviserat sin hemkomst.

Han minns hur hon bar omkring honom på nätterna när han var liten och inte kunde sova.

Alma Olivia Nilsson blev faderslös vid tretton; fadern avled i lungdot. Hennes mor tog över gården, men hade svårt att reda sig på egen hand, stod praktiskt taget ensam. En bror dog ung, i blindtarmsinflammation, och den andre tycks det inte ha varit så mycket reda med, "en taffel" som någon säger, kanske något efterbliven, i alla fall saktfärdig, med tiden försupen. Gården gick inte att rädda, modern lämnade Möklinta, flyttade ner till sin dotter i Sala, tog hand om barnbarnen när de var små och Alma Nilsson arbetade i affären.

Barnen tyckte mycket om mormodern, deras far gjorde det inte. Särskilt minns de hennes berättelser om hur hon som ung sett hägringar, sett härskaror av människor flockas på andra sidan sjön där hon bodde, och på så vis blev hon barnens förbindelse med gångna seklers folketro och föreställningar. En granne till familjen, god vän med Brita, minns "en otroligt gullig och försynt liten gumma med plirande blå blick" som aldrig gjorde något väsen av sig. Adolf Nilsson tyckte hon var slösaktig med pengar. Hon tyckte inte om att han uppträdde berusad, kanske hon

sade ifrån. Uppträden dem emellan lär inte ha varit ovanligt – men mer än så vet vi inte.

När Alma Nilsson ska beskriva det hem där hennes barn växte upp börjar hon, möjligtvis styrd av de frågor hon får, med att berätta om makens spritmissbruk, säger att han därför inte var snäll. På grund av honom, säger hon, har både hon och barnen "lidit ohyggligt". Det är orden hon använder. Sigvard nämner hon särskilt. Hon fick honom efter ett femårigt barnlöst äktenskap, efter "en svår operation". Sonen döptes till Sven Emil Sigvard och när hon ska säga något om honom som barn berättar hon, såsom andra har gjort, om en pojke som är stillsam och lugn, aldrig häftig, aldrig arg, men heller aldrig riktigt glad. Krav ställde han inga. Ljög gjorde han aldrig, inte heller protesterade han. När han lekte med andra barn och de ville ha någon av hans leksaker, lät han dem få den. Utan att tveka bad hon Brita att hålla ett öga på sin storebror när hon måste gå ett ärende. När syskonen lekte bestämde systemen.

Alma Nilssons samliv med maken hade upphört för länge sedan.

Men om vi för ett ögonblick försöker se sonen med faderns ögon? Vad är det han ser?

Han ser sin raka motsats, i alla avseenden.

Han förstår sig inte på honom.

Vem förstår sig på Sigvard Nilsson?

Ett kapitel ur Anders Sundelin:

Den Magiska Cirkeln (2011)